

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık/December 2019, c. 5, s. 2: 1419-1426

Kitap Deęerlendirmesi / Book Review

**Patrik I. Bartholomeos, Sırla Yüz Yüze Günümüzün Gözüyle
Ortodoksluğa Bakış, İstos Yayın, İstanbul, Haziran 2016, 284 s.**

Salih İNCİ

Doç. Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı
Associate Professor, Kırklareli University
Faculty of Theology, Department History of Religions
Kırklareli, Turkey
incisalih@klu.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-2252-5564

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Kitap Deęerlendirmesi / Book Review

Geliş Tarihi / Date Received: 12 Kasım / November 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 30 Aralık / December 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: İnci, Salih, "Patrik I. Bartholomeos, Sırla Yüz Yüze Günümüzün Gözüyle Ortodoksluğa Bakış, İstos Yayın, İstanbul, Haziran 2016, 284 s." *Tasavvur: Tekirdaę İlahiyat Dergisi* 5/2 (Aralık 2019): 1419-1426.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdaę Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

CC BY-NC-ND 4.0

Uzun bir önsöz ve girişin ardından, toplam sekiz bölümden oluşan kitap, Fener Rum Patriği Bartholomeos imzasını taşımaktadır. Kitabın birkaç açıdan önemli olduğunu düşünüyoruz. İlki Ortodoksluğa dair Türkçe müstakil olarak kaleme alınmış bir eser olması, ikincisi klasik teoloji konularının yanı sıra sosyal, ekonomik, ekolojik ve politik meselelere de değinmesi, üçüncüsü de tüm bunların bu gün Hıristiyan Ortodoks kilise hiyerarşisinin en üst noktasındaki yetkin bir kişi, yani bir Patrik tarafından dile getirilmiş olmasıdır. Ayrıca kitap (bildiğimiz kadarıyla) Patriğin Türkçe olarak yayımladığı ilk eser olma özelliğine sahiptir. Dolayısıyla kitap, bu alanda yapılacak çalışmalar için önemli bir kaynak olma özelliğini taşımaktadır.

Kitap belli bir konuya odaklanmaktan ziyade muhtemelen Patriğin değişik yerlerde farklı konular üzerine yazdığı yazıların ve yapmış olduğu konuşmaların bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş. Kitaba, *Diokleia (Ahrhisar) Episkoposu Kallistos* tarafından uzun bir önsöz yazılmıştır. (s.11-29) Önsözden sonra ise *Peder John Chryssavgis*, Patrik Bartholomeos'un uzunca bir biyografisini kaleme almıştır. (31-51)

Kitabın "Tarihsel Yaklaşımlar" başlığını taşıyan ilk bölümünde Ortodoks Kilisesinin tarihi ele alınmıştır. Yazar bu süreçte yapılan Konsilleri, Ortodoks Kilisesinin *doktriner formülasyonlarının doğru ifade edilme süreci* olarak tanımlar. (s. 60) Yazar, o dönemlerde konsillerde tartışılan konulara sıradan Hıristiyanların da nasıl hararetli bir biçimde katıldıklarını vurgulamak üzere şehirdeki pazarcuların, sarrafların, tuhafiyecilerin, manavların teolojik meseleleri konuştuklarını anlatır.(s.61) Patrik 1054 sonrası kilisenin tarihini; "Bizans Çağı" (XI-XV. yy) ve "Esaret Altındaki Kilise" (XV-XIX.yy) şeklinde tasnif ederek, Osmanlı Dönemini "esaret" olarak tanımlar ve bunu dipnotta verdiği notla meşhur Ortodoks kilise tarihçisi Steven Runciman'a atıfla söyler.(s.62)

Patriğin Kilise tarihinden bahsederken Osmanlı dönemine dair peşpeşe kurduğu şu cümleler kendi içinde bir çelişkiyi barındırmaktadır: "*Şehir 1453'te...başkent olduğu zaman...Patrik (II. Yenadios) Ortodoksların etnarhis'i ya da "milletbaşı" olarak tanındı ve Doğu Patriklikleri, Balkan Kiliseleri ve daha uzak bölgeler üzerindeki yetkileri artırıldı...fethin ardından Patrilik'in etkisi azaldı...Aya Sofya Kilisesi dahil mülklerine el konuldu...çoğu kez düşmanca bir ortamda yaşamaya çalıştı...kısa zamanda dünya üzerindeki...manevi etkisini geri kazanmıştı.*" (s.67 vurgular bize ait). Uzun tahliller gerektiren bu yargıyı yorumlamak

bu çalışmanın sınırlarını aşacağından değerlendirmeyi okurların takdirine bırakıyoruz. Ancak bu durumun daha sağlıklı anlaşılması için Patrikhanе'nin Bizans'tan bu güne uzanan tarihi hakkında daha geniş okumalar yapmak gerekecektir.

Yazar bu ön bilgilerden sonra Patrikliğin diğer Ortodoks kiliselere göre konumunu ele alır. İstanbul Kilisesinin (Patriklik) tüm yerel veya bağımsız Ortodoks Kiliselerin ruhani merkezi olduğunu, ancak bu liderliğin (Papalıkta olduğu gibi) idari değil, Pan-Ortodoks (tüm Ortodokslar) Kiliselerin birliği adına aralarındaki koordinasyonu, uyumu ve eşgüdümü sağlamaktan ibaret olduğunu ifade eder ve mevcut *otosefal* (bağımsız) ve *otonom* Ortodoks Kiliseler hakkında bilgi verir, Patrikhanenin doğrudan yetki alanına giren ve totalde 300 milyon nüfusa hitap eden bölgeleri zikreder.(s. 56,68,56,70-72). Patrik bu bölümü bir yakınmayla bitirmekte, bu gün Hıristiyanlık denilince genelde Roma Katolizmi ve Protestanlığın ön plan çıkarıldığını, oysa Hıristiyan geleneğinin ve Bizans mirasının batının en iyi saklanan *sırrı* olarak varlığını devam ettirdiğini, Batı karanlık çağları yaşarken Doğu'nun (Bizans) bin yıldır bir bilgelik ve kültür merkezi olduğunu, Batı Rönesansı'na eski yunan mirasını Bizans'ın sunduğunu, eğer Geç Orta Çağda (İslam Medeniyeti) yapılan Arapça tercüme olmasaydı Platon ve Aristoteles'in tarihte bilinmez isimler olarak kalacağını hatırlatır.(s.72-73)

Eserin ikinci bölümü, "Güfte ve Mekân Sanat, Mimari ve Litürji" başlığı altında Ortodoks litürjide kullanılan ikonun öneminden bahseder. (s. 75 vd., 83-85) Buradan kilisenin üç boyutlu mimari yapısına dikkat çeken yazar bunların; semavi krallığı temsil eden *Kubbe*, cemaatin arasına karışmış azizlerin, şehitlerin ve *velilerin* birlikte bulunduğu varsayılan kilisenin ana gövdesi *Naos* ve Tanrı'nın Annesi'ne (Theotokos/Validullah) adanmış olan *Apsis*'ten oluştuğunu, kubbeyi tutan dört sütunun da Dört İncil'in yazarlarını temsil ettiğini söyleyerek Ortodoks sembolizmini açıklamaya çalışır. (s.87-89)

Üçüncü bölümün başlığı, "Teoloji Armağanı Temel İlkeler ve Yaklaşımlar" şeklindedir. Yazar bu bölümde teolojinin (Tanrıdan) bir armağan olduğunu, dolayısıyla sadece çalışma ve akademik araştırmayla elde edilen kuru bir entelektüel söylemden öte onun rasyonellik üstü bir *SIR* olduğunu söyler. Yine teolojinin her zaman yorumlanabilir, üretilebilir olduğunu, yine onun

hiçbir zaman sadece tekrarlanmadığını, daima devralındığını vurgulayarak Kilise Babalarının önemine ve geleneğe dikkat çeker, daha sonra Aynarozlu bir keşişin, “Tanrı’dan bahsetmek başka, Tanrı’yu bilmek başka şeydir” sözünü aktarır.(s.93-97). Yazar Ortodokslukta teolog sıfatının sadece üç isme tahsis edildiğini, bunların ilki İncil yazarı Aziz Yuhanna, diğeri (Niksarlı) Aziz Grigorios (213-270) ve üçüncüsü de Studion Manastırı keşişi mistik Yeni Teolog Aziz Simeon (949-1022)’dur. Yazar, son iki ismin teolog olarak anılmasında yaşadıkları İlahi Tecelli’nin, bir bakıma teoloji transferinin Aziz Yuhanna ve Kutsal Theotokos’un (Meryem’in) aracılığıyla olduğunu değişik metaforlarla örnekler. (s.98,101-106) Yazar bu bölümde son olarak teolojinin özü itibariyle Apofatik (Negatif Teoloji) özelliğine dikkati çeker. Buna göre Tanrı’nın doğasını, mahiyetini ve onun ne olduğunu, olumlu sıfatlarla değil de ne olmadığını ifade ederek açıklamaya çalışmak gerektiğini söyler. (s.107-106)

Kitabın dördüncü bölümü “Sevginin Çağrısı, Bir çağrı ve Tercih Olarak Manastır Hayatı” başlığı altında incelenmiş. Yazar, keşişlerin bekar kalmalarını açıklarken, Ortodokslukta tutkuların zapt edilmesi gereken değil, sadece daha büyük tutkularca alt edilip dönüştürülmesi gereken şeyler olarak görüldüğünü ifade eder (s.113, 115) Patrik burada Aynaroz’un öneminden bahsederken kendisinin bundan etkilenerek Aynarozlu ve Gökçeadalı hemşerisi bir keşişin adını, (Bartholomeos) aldığını söyler. (s.117-118) Yazar, manastır yaşamındaki asketik hayatın bu dünyada daha çok kazanma arzusundan kaynaklı stres ve çileden özgürleşmenin bir yolu olduğunu, bu yönüyle de manastır yaşamının devrimci bir dünya görüşü sunduğunu savunur. (s.123-124, 129)

Yazar beşinci bölümde, “Ruhanilik ve Kutsal Törenler, Dua ve Ruhani Hayat” konusunu ele alır. Kendilerinin Latince *sacramentum* yerine *sır* (*mysterion*) olarak tanımladığı bu konulara Ortodoksların farklı anlamlar yüklediğine değinir. (s.142-145) Altıncı bölümde işlenen konu “Yaratılış Mucizesi Din ve Ekoloji”dir. Bu bölüm, Patriğin çevre üzerine yaptığı vurgu nedeniyle “Yeşil Patrik” olarak anılmasına neden olan din ve çevre ilişkisini ele almaktadır. Patrik Bartholomeos da bu konuyu bayraklaştırmış, kilisenin ve cemaatinin sorunlarını dile getirirken mesajlarını çevre üzerinden vererek çok daha büyük bir ilginin odağı olmuş ve bu sıfatla dünyanın birçok yerinde resmi ve sivil kişi ve kurumlarla iletişime geçme imkânı elde etmiştir. Patrik burada uluslararası bir organizasyonla 1995-2007 yılları arasında Ege, Karadeniz, Bal-

tık, Tuna, Amazon nehirleri ve Arktik Okyanusu üzerine yapılan gezi ve sempozyumları hatırlatır. (s.157) Patrik konuyu “Efkaristik” (şükran) ayini ile ilişkilendirerek çevreyi korumanın da tanrıya bir şükran ifadesi olduğunu söyler. (s.159) Yazar çevreye dair görüşlerini “ekoloji” ve “ekonomi” terimlerinin ‘ev, barınak’ anlamında aynı kökten “eko/oikos”tan geldiğini söyleyerek aralarındaki ilişkiye vurgu yapar. Buradan hareketle “ekoloji” bu dünyanın, herkesin ve her şeyin evi olarak *logos*’u yani tefekkürü, “ekonomi”nin ise evimiz olan bu dünya’nın yönetimine dair kuralları, yani *nomos*’u temsil ettiği şeklinde bir benzetme ile açıklar. Bu anlamda dünyadaki açlık, işsizlik vb *ekonomik* problemlerin *ekoloji* ile de ilintili olduğunu vurgular. Dünyadaki adaletsiz gelir dağılımına değinirken dünya nimetlerinden daha fazla istifade eden batıların, daha çok fedakarlık etmeleri gerektiğini söyler (s.166-167).

Yazar yedinci bölümde “İnanç ve Özgürlük, Vicdan ve İnsan Hakları” konusunu ele alır. Yazar özgürlüğün mutlak olmayıp izafi bir kavram olduğunu, Ortodoks yoruma göre özgürlüğü bahşedenin tanrı olduğunu, gerçek özgürlüğün tanrının bahşettiği ilahi lutuf, yani iyiyi ve kötüyü seçebilme iradesi olduğunu söyler. (s.181) Patrik, iki Aziz’den yaptığı alıntılarla insanın bir *mikrotheos* (Tanrının bir ikonası) ve *mikrokozmos* (dünyanın ikonası) olduğunu, bu nedenle insanın görevinin Tanrıyla dünyayı uzlaştırmak olduğunu söyleyerek bir yerde insanın özgürlüğünün sınırlarına dikkat çeker ve canının her istediğini yapmaya çalışan kişinin gerçekte özgür değil tutkularının esiri ve kurbanı olduğunu söyler. (s.184-186) Patrik burada özgürlüğün kişisel değil, kişiler arası, yani toplumsal olduğunu söyler ve bunu teslis inancı üzerinden giderek ilginç bir benzetmeyle izah eder:

“Ortodokslar da diğer tüm Hıristiyanlar gibi yalnızca bir (vâhid) olan değil, aynı zamanda üçle-bir- olan Tanrı’ya inanırlar. Hıristiyanlıkta Tanrı yalnızca kişisel değil, kişiler-arasıdır; Tanrı yalnızca bir birim değil, bir bileşimdir. Teslis olarak tanrı sadece biricik ve kendine yeten bir ‘Monat’ değildir. Tanrı üçlüdür: Baba, Oğul ve Kutsal Ruh, Yunan Patristik (Kilise Babaları) geleneğinin perihoresis adını verdiği ebedi müşterek sevgi akışıyla birbirine bağlı olan üç ilahi kişidir...Tanrı üç kişinin aralarındaki ilişkide tamamen bir-leşmiştir.” (s. 189-190)

Patrik burada dini özgürlükler bağlamında konuyu azınlık haklarına getirir, dünya üzerinde azınlıkların karşılaştıkları sıkıntıları hatırlatırken kendince Patrikhane’nin de yaşadığı sıkıntıları tekrarlar. (s.191) Özgürlük bağlamında

şiddete dönüşen ırkçı akımlara kilisenin karşı olduğunu ve bunu ta 1872’lerde lanetlediğini söyleyerek Patrikhanenin, milliyetçi söylemle (*ethnofiletizm*) kendisinden ayrılan Bulgar kilisesine karşı yaptığı tarihi afaroza bir gönderme yapar. (S.193) Yazar burada özgürlükleri ellerinden alınan toplumlara atıfta bulunur, Yahudi soykırımına, Irak, Suriye, Darfur, Ruanda vb yerlerde yaşananlara değinirken (s.195-196) Filistin, Bosna ve Doğu Türkistan vb. yerlerden bahsetmemesi ise ilginçtir.

Kitabın sekizinci ve son bölümü “Dünyayı Dönüştürmek” üst başlığını taşımakta ve bunu üç alt başlık altında ele almaktadır. İlk başlık “Sosyal Adalet : Yoksulluk ve Küreselleşme” dir. Yazar burada *Matta İncili*’nde (25:31-46) geçen koyun keçi örneğinden hareketle bize ne kadar dua edip oruç tuttuğumuz değil, açları ve fakirleri doyurup doyurmadığımızın sorulacağını söyler. Yine aynı meselde İsa’nın bu tür insanları kastederek “*Çünkü acıkmıştım, bana yiyecek verdiniz; susamıştım, bana içecek verdiniz; yabancıydım, beni içeri aldınız. Çıplaktım, beni giydirdiniz; hastaydım, benimle ilgilediniz; zindandaydım, yanıma geldiniz.*” diyerek Tanrı katında ancak bunların kabul göreceğini hatırlatır, konuyu İncillerden başka örneklerle de destekler. (s. 204-205) Patrik bu bölümde toplumda yaşanan bir takım sıkıntılara değinirken şunları söyler;

“Bunlar (karşılaşılan problemler) cinsellik gibi hassas meselelerden ölüm cezası gibi tartışmalı hususlara kadar çeşitlilik gösteren meseleler. Tüm bu toplumsal ve ahlaki başlıklarda Ortodoks Kilisesi savunmacı bir biçimde şu ya da bu pozisyonu desteklemeye çalışmaz. Zira biz toplumsal ve ahlaki sorunlara ilişkin katı bir biçimde sınırlanmış tek bir dogma şerh etmekten imtina ederiz... Kilisenin vurgulamaya çalıştığı Tanrı’nın sureti ve benzeyişinde yaratılan insan kişinin kutsallığıdır.”(s.206)

Geleneğin çok önemli olduğu, Ortodokslukta Patriğin bu özgürlükçü! din yorumunun doğrusu Kilise çevresinde ve dindar Hıristiyanlarda nasıl bir karşılık bulduğu merak konusu. Patrik daha sonra yanlış yorumlanan küreselleşmenin tehlikesine dikkat çekerek, kavramın dışlayıcılığına vurgu yapar, yine dünyadaki büyük organizasyonların *BM, Dünya Bankası* vb de aynı şekilde bağımsız, adil ve küresel çapta olmamakla eleştirir. (s.209-210, 219 vd)

Son bölümün ikinci alt başlığı “Din ve Toplum : Köktencilik ve Irkçılık” adını taşır. Patrik burada söze bu coğrafyada müslüman ve Hıristiyanların birlikte yaşadığını söyleyerek Fatih Sultan Mehmet üzerinden kısaca Osmanlı

tecrübesine değinir. (s. 227). Bu arada AB'nin iyi bir proje olduğunu, zira Avrupada son altmış yıldan bu yana bir savaşın yaşanmadığını, Roma'nın yıkılışından bu yana Avrupanın bu kadar uzun süren bir barış dönemi yaşamadığını söyler, genişlemeye devam eden bu birliğin, *"Türkiye'de yaşayan azınlık cemaatlerinin dini ve hayati haklarının tanınmasını da içeren üyelik için gerekli şartları oluşturduğunda bu birliğe üye olabileceği ümidi taşıdığını"* söyleyerek her zamanki klasik ezberlerini tekrarlar.(s.233) Bu arada 2016'da yayınlanan bir kitaba yazılan önsözde de benzer yakınmalar dile getirirken 2000'li yılların hemen başındaki akademik çalışmalara atıfta bulunulur. Oysa 2010 sonrasında Patrikhane yönetimi (Sen Sinod üyeleri) ve taşınmazları konusunda bu kurumun lehine çok önemli düzenlemeler yapılmış olmasına rağmen bunlar gerek önsözlerde ve gerekse Patriğin yazılarında hep göz ardı edilmiştir.

Yazar Avrupa'daki Müslüman nüfus hakkında bilgi verirken, burada sorunun *"Müslüman nüfusun ve Müslümanların görünürlülüğünün artması ve seslerinin daha çok duyulur olması değil, asıl sorunun Batı'nın bu varlığı anlamak ve kucaklamak için hazır olmayan doğasında yattığını"* söyleyerek Batıyı tenkit eder. Yine batının en büyük zaafının İslam'ın yükselişi değil, Batı'da sekülerizmin yaygın yükselişinin olduğunu söyler. Yine Hristiyanlığın Batı uygarlığına ilham ve yön verme sorumluluğundan kaçarak kamusal alandan ricat ettiğini ve ateizme teslim olduğunu söyler. Batıdaki kiliselere rağbetin azaldığını, rahip adayları bulmakta zorlandıklarını, Hristiyanlığın toplumsal yaşamda artık marjinal sayılmaya başlandığını, bundan Ortodoksların da etkilendiğini söyledikten sonra *"sekülerizmin insanlığı dünyadan ve Tanrı'dan tecrit eden bir sapkınlık olduğunu"* ifade ederek sekülerizmi çok sert bir şekilde tenkit eder.(s.233-235)

Patrik daha sonra din şiddet ilişkine değinir. Din farklılığının şiddetinin nedeni olduğunu söyleyen sekülerist düşünceleri tenkit ederek batılı seküler düşüncenin dini bir günah keçisi olarak gördüğünü ifade eder. Patrik, İncil ve Kur'an'dan yaptığı alıntılarla dinde zorlamanın olmadığını, ancak dini metinleri kendi çıkarları için yorumlayanların dini kullandıklarını ifade eder. (s. 236-237, 239-343) Burada yine ırkçılık meselesine de değinir, Ortodoksların aynı coğrafyada beş yüzyıldır diğer inanç sahipleriyle birlikte yaşamayı başardıklarını hatırlatır. (s.245-251) Ancak Patrik geçen yüzyılda yaşananlarla

ilgili bir öz eleştiri yapmak yerine, diğer Ortodoks kiliseleri (muhtemelen Yunan, Bulgar, Sırp, Makedon vb kasteder) suçlar ve şunları söyler: “*Sonraki dönemlerde milliyetçi eğilimler elbette devam etti ve hatta belli Ortodoks Kiliselerinin içinde varlıklarını sürdürmekte. Aslında geçtiğimiz yüzyıllarda Ortodoksluğun başına gelen felaketlerin sorumlusu onlardır, ancak Ortodoks tecrübesi ya da ruhaniliği bu kiliseler üzerinden anlaşılmalıdır, onlar norm temsil etmez*”. (s.250) Patrik bölümü, din ve siyaset konusuyla tamamlar. Batıdaki gibi Ortodokslukta kilise -devlet, kutsal - seküler şeklinde kesin bir ayrımın olmadığını belirtir, yine bu gün çokça eleştirilen Sezaro-Papizm’in de Bizans’ın da yanlış anlaşıldığından şikayet eder. (s.251-253)

Kitabın son alt başlığı “Savaş ve Barış” adını taşır. Patrik yine Ortodoksların Müslümanlarla yaşadıkları ortak tarihe vurgu yapar, konuyla ilgili Kur’an’daki Hıristiyanların “*sevgi bakımından iman edenlere en yakın olanlar*” (5:82) ayetini hatırlatır, yaşanan çatışmaların dini değil, siyasi olduğunu söyler. Bizans tarihçisi Alexander Vasiliyev’den alıntıyla İtalyan Rönesansı’nın kökeninde ve gelişiminde Bizans’ın ve (Arap ve Osmanlı dahil) İslam’ın etkisine değinir. (s. 262-263) Özellikle Akdeniz Havzasında ve Ortadoğu’da birlikte yaşanan Müslüman- Hıristiyan şehirlere, buralarda yaşanan karşılıklı ilişkilere ve yakınlaşmalara dikkat çeker. 266-270. Daha sonra din adına işlenen herhangi bir suçun dine karşı işlenmiş bir suç, Tanrıya karşı bir saldırı ve hakaret olacağını vurgular. Dinde zorlamanın olmayacağını, ancak tüm dinlerin (Yahudi, Hristiyan, İslam) metinlerinin tarihi bağlamlarından kopararak okunmasının ortaya çıkardığı sakıncalara ve yanlış din anlayışlarına dikkat çeker. (s. 274-276) Nitekim geçmiş sayfalarda da dindeki zorlama meselesine değinirken yaptığı bir alıntıda, “*Tanrı ikna eder, O mecbur bırakmaz (icbar etmez)*” ifadesini aktarmıştır. (s.194). Patrik kitabını “Epilog: İçte Taşınan Umut” başlığı altında son bölümle noktalar ve burada beklentilerinin gerçekleşmesi için umutlu olduğunu vurgular ve bunu bir Azizden nakille “Neşeli Hüzün” olarak tanımlar ve Doğudan yükselen ışığın her zaman karanlığı aydınlatacağını söyler. (s.279-284)

Sonuç olarak bu çalışma, ele aldığı konular itibariyle alana önemli katkılar sağlayacaktır. Kitap, bize Ortodoks Kilisesinin geçmişten bu güne yukarıda özetlemeye çalıştığımız konularını, kilisenin en üst seviyesindeki bir ruhaninin, Patrik Bartholomeos’un kaleminden öğrenme imkanı vermektedir.